

Олена Карпенко

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ЗАМІНА ВЛАСНИХ НАЗВ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ПЕРЕБУДОВА

Дмитро Донцов — не перший і не останній — звернув увагу на вагомість власної назви в художньому тексті. Це звернення істотне для нас тим, що вчений говорить про трансформацію і навіть заміну онімів у мовленні письменників: “Коли його (М.Хвильового) ідеал є Горпина, він її зве Б’янкою, “бо це прізвище романтичне” (“Сентиментальна історія”), як Гамсун, що зве свою любов видуманим ім’ям Іляялі (“Голод”)” [5: 659]. Хай Б’янка не прізвище, а реальне італійське ім’я, що означає “біла, світла” [16: 555], заміна Горпини Б’янкою є суб’єктивна письменницька трансформація, що гармонізує авторське сприйняття персонажа та його імення. Така ж гармонізація виразно проявляє себе і в заміні письменником свого справжнього прізвища Фітільов на Хвильовий [6: 3573], але тут безперечний потяг до романтичності доповнювався (чи й переважувався) потребою заміни етнічної ідентифікації — з російської на українську.

Письменницька трансформація онімів має без перебільшення сотні різновидів і сотні причин. Л.Белей усі такі утворення відносить до “примарних або первинних ЛХА”, кваліфікуючи їх як “авторські неологізми, більшою чи меншою мірою орієнтовані на загальнонаціональний антропонімічний узус” [2: 32]. Проте в цій групі доцільно розрізнити два принципово відмінні явища: 1) утворення справді нового оніма, неологізму для позначення об’єкта, що раніше оніма не мав (чи мислиться узагальнено), пор. серед прикладів Л.Белея утворення Остапа Вишні: **Сволоческу, Пуповіні, Хамке, Шмулякопуло, Онучію** [2: 34], де до українських апелятивів **сволоч, пуповина, хам, шмуляти** “терти шкіру” [3: 507], **онуча** додано (іноді з перебудовою апелятива) іноземні антропоформанти, що в результаті створює сильний гумористичний ефект; 2) заміна одного, вже існуючого оніма на інший — повна (**Горпина — Б’янка**) або часткова. Класичний, хрестоматійний приклад останнього — рос. **Волконский — Болконский** у Л.М.Толстого, докладно описаний і обґрунтований ним самим. Цю групу онімів (у тім числі й літературних) воліємо називати не неологізмами, а трансформаціями. Про первинність таких утворень говорити важко, бо вони приходять на зміну іншим.

У першому з цих двох типів онімів, коли нова назва витворюється, придумується, не заступаючи собою іншої назви, поява назви адресується новому денотату і знаменує собою появу нового концепту, який цією назвою номінується. У другому ж випадку нова назва не стільки витворюється, скільки підбирається для заміни вже існуючої, що називає той же денотат (**Б'янка**) чи представника тої ж групи, того ж прошарку денотатів (**Болконський**). У принципі денотат у цьому випадку не міняється і завдяки цьому по суті не міняється докорінно, але істотно трансформує своє семантичне наповнення концепт.

Розглянемо під цим кутом зору дві усмішки Остапа Вишні – колись знамениті, а потім заборонені – "Чукрен" і "Чухраїнці" [17: I: 488-493], узявши при цьому до уваги слова Ю.Лавріненка, що "найбільше Вишня атакував такі слабості свої, своїх земляків [...]". Особливо нещадно викпивав Вишня слабість в українців інстинкту громадської і національної єдності, їх анархічний псевдоіндивідуалізм, їхню інертність" [8: 484]. В обох усмішках ідеться про країну "**Чукрен**" (завжди в лапках), яку населяють **чухраїнці**, і до того надається коментар у "науковому дусі": "Власне кажучи, перша її назва була не "Чукрен", а "Чухрен", але згодом "хи" перейшло в "ки", а правописна комісія той перехід "хи" на "ки" затвердила. Так назавжди й лишилася назва країни "Чукрен".

Жили там люди – чухраїнці.

Усе було вони чухаються і співають" [17: I: 488].

І ще: "Назва – "чухраїнці" [...] постала від того, що народ той завжди чухався".

Є й інша онімія країни "Чухрен", що знаходилася "по той бік Атлантиди", а саме: "країна розляглася на чималій просторіні від біблійської річки **Сону** аж до біблійської річки **Дяну**". Досить переставити перші літери цих двох "біблійських" річок – одержуємо **Дон** і **Сян**. А біблійськими річки названо тому, що йдеться про величне минуле; **Дон** давно вже не український, а російський; **Сян**, верхів'я якого заселяють лемки, в часи написання гуморески був увесь у складі Польщі (нині верхів'я його в межах України). Ще дві річки названо так: "найулюбленіша чухраїнцями річка **Дмитро**"; "А на південному заході була друга велика річка – **Дситро**. Від цих річок і чухраїнці прибрали назву – **наддмитрянців** і **наддситрянців**". Ще на заході "пасмо так званих **Кирпатих гір**". Згадуються й розкопки "гробниці чухраїнського царя **Передериматнюріохора**".

З усієї цієї гумористичної онімії справді авторським неологізмом є лише наймення царя, яке пародіює українські дієслівно-іменні прізвища (**передери матню**) з долученням нібито

архаїчно-урочистого "царського" фіналу **-ріохор**. Усе інше – прозорі авторські трансформації з дуже сильним гумористичним зарядом: **Дмитро – Дніпро, Дситро – Дністер. Кирпаті гори – Карпати**. Заміни виконано так, щоб і було цілком зрозуміло, про що мова, і водночас – з гумористичною настановою. Найменш удалою, навіть дещо незграбною тут видається трансформація **Дністер** (просторічна, але не вживана в Наддністрянщині форма – **Дністро** виникла під впливом гідроніма **Дніпро**) – **Дситро**.

Інша річ – назва самої країни "Чукрен". Ця трансформація творилася дуже продумано. Ясно, що її ініціальна частина вилучена з дієслова **чухатись** як основного виразника критикованих Вишню ментальних рис українців. Друга ж частина назви – від хороніма **Україна**, причому в його неукраїнському, іноземному звучанні. По-англійськи ім'я Україна вимовляється [ju:kreɪn]. Чим не [Ч]укрен? Тут маємо ситуацію телескопічного словотвору: початок одного слова поєднується з кінцем другого. У назві мешканців країни "Чукрен" телескопічне утворення помічається ще виразніше: **чух**[атись] + [ук]раїнци = чухраїнци.

Що ж дають ці трансформації, як вони видозмінюють семантику відповідних концептів? Прозоро закодовані **Сон** і **Дян** говорять про минулу велич. **Дмитро, Дситро, Кирпаті гори** завдяки своїй трансформації одержують гумористичні конотації. Так би мовити, дружній шарж на самого себе. А "**Чукрен**" і **чухраїнци** – то вже сміх крізь сльози. Дослідники української ментальності одностайно говорять про її кордоцентричність, про перевагу емоціонального над раціональним [13: 41], про поєднання дару Божого з карою Божою. Остап Вишня акцентує кару Божу, але все ж кінчається гумореска тим, що "атлантидянин" тоне, а чухраїнський поет сидить на вербі. **Україна** і "**Чукрен**" – це два позначення одного концепту, але остання назва, запроваджена Вишню, має високий ступінь профілювання, яке глибоко трансформує конотативний рівень концепту. Не випадково письменник-гуморист з цієї назви так і не зняв лапок, що підкреслюють неадекватність назв "**Чукрен**" і **Україна**. Перша назва своїми лапками ніби просить вибачення у другої, бо виражає тільки те, що стосується карі Божої, зовсім не торкаючись дару Божого.

Трансформація власної назви може відбуватися без будь-якої зміни її форми. Якщо міняється форма назви – повністю (**Горпина – Б'янка**) або частково (**Україна – "Чукрен"**) – то це означає не тільки появу відмінного, а й збереження спільного. Як правило, в таких випадках профілювання, тобто зміна змісту концепту, сягає тільки конотації при збереженні денотативної єдності. Якщо ж форма оніма не змінюється, а трансформації зазнає її сенс, то в

цьому випадку, як правило, міняється й денотат. Фактично така трансформація сягає поетичного тропу, що називається **антономасією** (частіше цей термін подають з дзвінким приголосним – **антономазія**). "Літературознавчий словник-довідник" наводить характерний приклад антономасії: "Степова Еллада" у поезії Є.Маланюка означає Україну" [9: 53]. Вкажемо й на інші переносні вжитки власних назв у того ж поета: про гетьмана Мазепу – "Риму козацького сивий **Марсе**"; про себе, точніше свого ліричного героя — "Шлях **Одисея** перейдено" [пор.7: 103, 106]. Тут Еллада – Україна, Марс – Мазепа, Одисей – Маланюк. Денотати цих античних назв змінюються, позначаючи вже українські реалії. Але питома семантика наведених античних назв теж цілковито зберігається – їх денотати не заступаються, а ніби подвоюються, одержуючи ще одне втілення. У цьому фактично й полягає сенс будь-якої антономасії.

Зауважимо принагідно, що наш великий філолог Ю.В.Шевельов (псевдонім: Шерех) з притаманною йому усмішкою писав про М.Драй-Хмару, що в нього "нема зовсім" того "власитивого неокласикам історично-мітологічного реквізиту, який допомагав їм підноситись над сучасним і перетоплювати злободенне в вічно-незмінне" [18: 505]. Однак той "історично-мітологічний реквізит", особливо античний, пережив усіх неокласиків, живе й активно працює в сучасній українській (і в усій світовій) поезії і зникати не збирається. Він є, як бачимо, у Є.Маланюка, є у В.Стуса [7: 98-100], у Л.Костенко – він належить до загальнолюдських мовних цінностей. Характерним є такий несподіваний приклад. В.Бутусов, керівник відомого в свій час російського ВІА "Наутилус Помпіліус", нещодавно (інформація за березень 2003 р.) створив нову музикальну групу з назвою "**Ю-Пітер**", поєднавши, завдяки графічній перебудові, ім'я верховного римського бога **Юпітера** з розмовним найменням Санкт-Петербурга **Пітер**.

В антономасії завжди йдеться про схожість, про метафору, хоч той же "Літературознавчий словник" чомусь пише про метонімію [9:52], пор. також у І.В.Арнольд [1: 128]. Слушну інтерпретацію антономасії як "різновиду метафоричного переносу назви, чи перейменування" подає О.М.Мороховський у відомому колективному підручнику [11: 179]. Більшість дослідників розуміє антономасію ширше, зараховуючи до неї "перехід власних назв у загальні (Дон Жуан), або перетворення слова, що розкриває сутність характеру, у власне ім'я персонажа, як у комедіях Р.Шерідана, або заміну власної назви назвою пов'язаної з даною особою події чи предмета" [1: 128]. При такому розумінні антономасії цей троп має кваліфікуватися як такий, що

перегукується з розглядуваною нами стилістично значимою трансформацією власних назв, але не збігається з нею.

Щоб завершити тему антономасії, де, як бачимо, відклалося чимало різничатань і різних поглядів, зазначимо, що слово *αντονομασία* використовувалося вже древніми греками (у значенні риторичної фігури – заміни імені епітетом тощо, наприклад Пелейд замість Ахілл). Знаменно, що походить воно від *αντονομαζω* "перейменовую" [4: 175]. Ясно, що відповідно до грецького першоджерела годилось би вживати форму **антономасія** без подзвінчення інтервокального *s*, що притаманно західноєвропейським мовам, але не властиво мовам слов'янським. До речі, І.В.Арнольд приймає саме форму з *с* (а не *з*) і з наголосом на передостанньому складі, як це було у греків.

Із сказаного пересвідчуємося, що заміна одного оніма іншим, уже існуючим, а не спеціально створеним для такої заміни, як **Чукрен** у О.Вишні, включає два зовсім різні, не пов'язані одне з одним явища. З одного боку маємо випадки типу іменування України Елладою (цікаво, що Теодор Куріпта у своїй пародійній книзі "Карикатури з літератури" зазначив, характеризуючи Євгена Маланюка: "одиноке його слово "Геллада" причепило його назавжди до нашої літератури" [17: 4: 670]), Мазепи Марсом, тобто антономасію. Особливістю такої заміни є ототожнення одного денотата (Україна, Мазепа) з іншим (Еллада, Марс) без утрати останнім і свого питомого денотата, притаманного лише йому: Україна прирівнюється до Еллади, Мазепа прирівнюється до Марса. Можна сказати інакше: суб'єкт антономасії **Мазепа** змінює своє ім'я, стає **Марсом**, що призводить, як уже говорилося, до конотативних, але не денотативних зрушень; об'єкт же антономасії **Марс** не змінює своєї форми – міняється сенс, що дає (у даному конкретному тексті) денотативні зрушення.

З другого ж боку, у випадках типу Дніпро – Дмитро, Горпина – Б'янка запроваджені оніми не зберігають свого власного денотата. Точніше, вони його й не мають, бо це імена "порожні", які не належать якійсь конкретній особі, а просто існують у складі українського (Дмитро) чи італійського (Б'янка) іменника. Заступлення мотивується не семантикою, а тільки фонетикою (ім'я **Дмитро** схоже на гідронім **Дніпро** своїм першим звуком та двома останніми, а також звуковою структурою слова) або конотацією (ім'я **Б'янка** у сприйнятті автора звучить романтичніше, ніж **Горпина**). У таких випадках говорити про антономасію, гадаємо, не доводиться. Це просто суб'єктивна, довільна заміна – щоб було смішно і трохи зашифровано (Дмитро) чи приємно (Б'янка).

Тут можна говорити й про "третій бік": заміну одного варіанта антропоформули тієї ж людини іншою, наприклад поширений у

літературі ужиток імені **Тарас, Леся** (є навіть термін **лесезнавство**) замість прізвища **Шевченко** чи псевдоніма **Українка**. Власне псевдоніми (той же **Хвильовий**), що увійшли в ужиток, – найширше в літературі та в театрі або, точніше, на естраді, так званому шоу-бізнесі, – теж належать до цього "третього боку". Приміром письменник Charles Nutt (прізвище Nutt означає "лисий" [14: 339, 545]) обирає псевдонімом метафоричний антонім Beaumont (фр. "гарна гора"), письменник Dick Bennick спирається на співзвучність – Paul Beager, відомий бродвейський актор Sebastian Bierk, користуючися збігом імен і першої літери прізвища, не без нахабства іменує себе Sebastian Bach – найменням славнозвісного німецького композитора. А уславлений американський співак Eminem насправді іменується Marshall Bruce Mathers III. Тут підбір псевдоніма зумовлений милозвучністю [19]. Втім, про зміст, причини появи та кількість псевдонімів говорити не будемо – про це написані книжки і ще будуть написані.

Ми ж тут лише відзначимо, що псевдоніми за своїми естетичними якостями та, головне, метою слід відрізняти від кардинально іншого класу придбаних наймень – підпільних кличок чи, як їх називали в ОУН-УПА, псевдо. Так, покійна Ярослава Стецько, народний депутат Верховної Ради, мала псевдо **Муха, Бистра, Тополя**, про що розповіла в своєму останньому інтерв'ю [12: 5]. Псевдо (підпільна кличка) може бути яким завгодно, причому схожість із справжнім найменням тут украй небажана, а в псевдонімі якась схожість, натяк дуже бажані. При цьому яким завгодно псевдонім бути не може. У нього завжди вкладається певна конотація, експресія. Добір псевдоніма загалом схожий на добір письменником імення для персонажа. Уславлена англійська письменниця Шарлотта Бронте (1816-1855), що сама користувалася псевдонімом Currier Bell [19] – okazіоналізм Currier можна пов'язати з дієсловом curr "воркотіти, воркувати, муркотати", а узуальне слово bell означає "дзвони, дзвінок": "воркуючий дзвіночок" – свою героїню Lucy Snow спочатку хотіла назвати Lucy Frost [11: 181]: англ. snow – "сніг", frost – "мороз". Таке ж пом'якшення сенсу маємо і в псевдонімі письменниці, справжнє прізвище якої сходить до гр.βρουτη "грім, удар блискавки" [4:308].

Заміна одного найменья іншим має й свій дуже поширений сакральний аспект. Так, у християнстві при постриженні в монахи обов'язково вживане ім'я заступається іншим (**Іван** Огієнко – митрополит **Лларіон**). У буддизмі **Шак'ямуні** став **Буддою** (скр. "просвітлений"). За іншими галузями цієї світової релігії **Будд** є п'ять (і кожен мав своє особливе ім'я до одержання сану Будди), шість, 24 чи навіть нескінченна кількість [10: 189-190]. Зазначену онімічну особливість використовують також різні секти.

Наприклад, у 1973 р. французький журналіст і автогонщик **Клод Ворільйон** оголосив, що інопланетяни повідомили йому його справжнє ім'я **Раель**, і, відповідно, організував секту раелітів, знамениту нині клонуванням людей, яке нібито проводить раелітська компанія “Клонейд”, що її очолює Б.Буассельє. Цікаво використав з гумористичною метою цей сакральний звичай заміни наймення **Марк Твен**. Янкі потрапивши в шосте століття до двору короля **Артура**, говорить про чарівника **Мерліна**, що став його запеклим супротивником, причому себе теж проголошує чаклуном: “He has died and come alive again thirteen times, and travelled under a new name every time: Smith, Jones, Robinson, Jackson, Peters, Haskins, Merlin – a new alias every time he turns up” [20:50]. Комізм, звісно, не в тім, що **Мерлін**, герой кельтської міфології [10:637], 13 разів помирав і воскресав потім під іншими іменами, а в тім, що ці імена – буденні, найзвичайнісінькі англійські прізвища, хоч наратор говорить про зустріч з **Мерліном** 500 років тому (рахуючи від шостого століття!) в Індії, 300 років тому в Єгипті...

Як бачимо з попереднього викладу, повна заміна власних назв трапляється частіше, ніж їх часткова переробка. Згадаймо хоча б безмежність (і безтямність) радянських перейменувань населених пунктів та їх вулиць, а потім зворотний рух – повернення до старих назв (теж перейменування!) або їх переперейменування. Трапляється, що повну заміну й часткову трансформацію важко розрізнити, якщо зважати не лише на фонетичні, а й на семантичні аспекти. Заміна чи перейменування може запроваджуватися для загального вжитку, для вузького кола учасників, як згадуване псевдо, чи тільки для особистого користування, як **Твенівський** янкі досить комічно назвав одного з лицарів короля **Артура** **сера Гарета** звичним для себе іменем **Гаррі** (трансформація за співзвучністю): “Garry was my private pet name for him [...]. But it was a private pet name only, and never spoken aloud to any one, much less to him; being a noble, he would not have endured a familiarity like that from me” [20:75]. Чи не з цієї гри **Марка Твена** іменем **Гаррі** взяла **Дж.К.Ролінг** наймення свого уславленого героя **Гаррі Поттера**?

Отже, незалежно від сфери поширення заміни наймення, незалежно від того, ця заміна узуальна чи оказіональна, відома багатьом чи одиницям, офіційна чи розмовна (згадаймо великі кількості розмовних форм особового імені при єдиній, як правило, його офіційній формі), вона дозволяє проникнути в таємниці ментального лексикону, у його організацію та його процеси. Власне, всі сім завдань когнітивної лінгвістики, виділені **О.О.Селівановою**, можуть у своєму вирішенні спиратися, серед іншого, на форми, напрямки, результати перебудови власних назв. Особливо ж це стосується когнітивної інтерпретації процесів

номінації [15: 70]. Перебудова власних назв яскраво виявляє рухливість семантичного наповнення і колосальність асоціативних спроможностей концептів у межах ментального лексикону. Обидва процеси – і рухливість семантики, і безмежжя асоціацій – серед власних назв відбуваються швидше, ніж серед загальних, оскільки оніми, охоплюючи тільки одного носія, мають слабкіші зв'язки з об'єктивною дійсністю, а тому ці зв'язки легше розірвати. Самі ж процеси серед власних та загальних концептів є у принципі однакові. Тому те, що ми спостерігаємо серед власних назв, фактично моделює, увиразнює загальну динаміку ментального лексикону.

1. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. Учебник для вузов. 4-е изд. – М., 2002.
2. Белей Л. Нова українська літературно-художня антропонімія: Проблеми теорії та історії. – Ужгород, 2002.
3. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. Т. 4. – К., 1959.
4. Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь. Т. I. – М., 1958.
5. Донцов Д. Микола Хвильовий // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. Кн. I. – К., 1994.
6. Енциклопедія українознавства. – Т. 9. – Львів, 2000.
7. Карпенко Ю.О. Антична міфологія як поетична зброя // Записки з ономастики. Вип. 6. – Одеса, 2002.
8. Лавріненко Ю. Остап Вишня // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. Кн. I. – К., 1994.
9. Літературознавчий словник-довідник. – К., 1997.
10. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I. – М., 1980.
11. Мороховский А.Н., Воробьева О.П., Лихошерст Н.И., Тимошенко З.В. Стилистика английского языка. – К., 1991.
12. Омельченко Ю. Последнее интервью для "Сегодня", которое Ярослава Стецько дала незадолго до своей кончины // Сегодня. – 2003. – 21 марта.
13. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. – К., 1992.
14. Рыбакин А.И. Словарь английских фамилий. – М., 1986.
15. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999.
16. Справочник личных имен народов РСФСР / Отв. ред. А.В. Супранская. 3-е изд. – М., 1987.
17. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – К., 1994-1995. – Т. 1-4.
18. Шерех Ю. Поезія Михайла Драй-Хмари // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. Т. I. – К., 1994.
19. Samwick M. Nom de Guerre – 2002 // Document HTML. – <http://go.to/realnames>.
20. Twain M.A. Connecticut Yankee in King Arthur's Court. – М., 1955.